

Szabó Tibor

AZ OLASZ RENESZÁNSZ ÉS AZ ÉRTELMSÉG KOZMOPOLITA
JELLEGE GRAMSCI BÖRTÖNIRÁSAIBAN

"Az értelmiség tévedése
abban áll, hogy azt hiszi: le-
het tudni megértés és különösen
érzés és lelkesedés nélkül,
azaz hogy értelmiségi az, aki
elkülönül és elszakad a néptől."

/A. G./

Az olasz irodalom a Trecentóban világirodalmi je-
lentőségű költőket, írókat tudott felmutatni. Dante, Pet-
rarca és Boccaccio hosszú időre kijelölte és megszabta a-
zokat a kereteket, amelyeken belül a későbbiek során az
európai nemzeti irodalmak mozogtak. A feudalizmusból ki-
növő, a polgárság hangján szóló irodalmi teljesítmények
Itáliát a reneszánsz idején Európa vezető, szellemi hege-
móniát gyakorló országává tették. Az ezután bekövetkező
hanyatlás társadalmi-politikai okai nagyrészt ismertek és
az egységes Itália megteremtésének elmulasztására vezet-
hetők vissza. Az irodalom szerves fejlődése is megtörik
és csak a XIX. században produkál újból európai méretű
irodalmárokat.

E sajátos itáliai fejlődés háttérében igen össze-

tett problémák húzódnak meg, amelyek vizsgálata fontos, ha az olasz irodalom fejlődésének történeti vonulatát a maga realitásában akarjuk megérteni. Kuloskérdés e tekintetben az itáliai reneszánsz, amelynek megértésétől nagymértékben függ egész reneszánsz-értelmezésünk is. A reneszánsz fogalmának meghatározása ugyanis - ahogy Klaniczay Tibor több munkájában kifejti¹ - csak a differenciálás, mint alapvető módszertani elv segítségével történhet.

Az olasz reneszánsz fejlődésének vizsgálatában - B. Croce és A. Gramsci kutatásai nyomán - legalább két olyan jelentős vonást tudunk megemlíteni, melyeket a hazai irodalomkutatásban kevésbé hangsúlyoznak, de amelyek igen lényegesek az olasz irodalom és kultúra további fejlődése vonatkozásában. Az egyik az olasz értelmiség /írók, költők, festők, szobrászok, építészek, utazók, condottierik stb./ kozmopolita funkcióját illeti, a másik pedig a népi-nemzeti kultúra elterjedésének /más összefüggésben: a Reformációnak/ a hiányát.

Croce Storia dell'età barocca in Italia című könyvében figyelemreméltó megjegyzést tesz az olasz reneszánsz irodalomról és Reformációval való kapcsolatáról. "A reneszánsz mozgalom - írja - arisztokratikus, szűkkörű maradt és Itáliában magában, amely szülőanyja és táplálója volt, sem lép ki az udvari körökből, nem hatol le a népig, nem válik szokássá, vagy 'előítéletté', vagyis kollektív meggyőződéssé és hitté. A Reformációnak ellenben megvolt ez a népet átható eredménye, de belső fejlődés-

désónek késésével fizette meg azt, éltető csirájának lassú és többször megszakított érlelődésével."² Croce tehát elemzései nyomán úgy látta, hogy a reneszánsz nem tekintendő népi jellegű mozgalomnak, hanem egy olyan, elit értelmiség szűk körében elterjedt kultúrájának, amelyen belül az értelmiség tudatosan elkülönült a néptől, - lehetlenné téve így minden társadalmi és szellemi egységesedést. Tulajdonképpen a reneszánszsal indul el az európai kultúrában - tehát szerintünk nemcsak Itáliában, hanem máshol, pl. Franciaországban is - az értelmiség és a nép közötti szakadás, amely a későbbi társadalmi, filozófiai és irodalmi fejlődésre is rúnyomja bélyegét. Croce Poesia popolare e poesia d'arte című munkájában azt is kimutatja, hogy ez nincs ellentétben azzal, hogy a vulgáris nyelvek bizonyos mérvű elterjedésével kialakult népies irodalom, népi költészet ne élne tovább. A reneszánsz jellegzetességét azonban szerinte nem ez adja.³

Gramsci a börtönben annotálja Crocének ezen írásait és úgy véljük: helyeson, egyetért Crocével a reneszánsz arisztokratikus jellegének megítélésében. Igazat kell adnunk Crocének, ha Michelangelóra gondolunk, aki igen szeretett előkelő, nemesi családhoz való tartozására hivatkozni: "Noi siamo cittadini discesi di nobilissima stirpe." Vagy gondoljunk csak Bembóra, az irodalmi nyelv szabályozójára, a petrarchizmus elindítójára, aki Prose della Volgare lingua című munkájában így ír: "Non è la moltitudine quella che alle composizioni di alcun secolo dona grido e

autorità, ma sono pochissimi uomini ..." A sort még folytathatnánk.

Gramsci természetesen nem volt reneszánsz-kutató specialista, bár jól ismerte az alapvető reneszánsz-értelmezéseket: különösen Burckhardt és Toffanin elképzeléseit. Ninos nála teljes reneszánsz-interpretáció, a börtönkörülmények miatt erre nem is volt lehetősége. Kiinduló pontja a XX. század elejének körülményeiben keresendő. A feladat az 1920-as és 30-as években az volt, hogy az olasz viszonyokat figyelembe véve egységes nemzettudatot hozzanak létre, olyan "szellemi és erkölcsi reformot", amely a társadalom reális egységesedését eredményezi. A reneszánsz ebben a tekintetben Gramsci előtt analógnak mutatkozik, s az elemzést, a reneszánsz bírálatát is obból a szempontból végzi.

Bírálja például Croce Reformációról és Ellenreformációról vallott nézeteit. Croce ugyanis elítéli a reformációs mozgalmat, mint amelynek "félelmetes következményei" lettek: polgárháborúk, vallásháborúk; ezzel szemben magasztalja az Ellenreformációt, amely szerinte mintegy szintézisként "megőrizte a reneszánsz kultúrát".⁴ Ezzel szemben Gramsci az Ellenreformációt negatív jellegűnek, a Reformációt pedig a népi kultúra, a népies irodalom kialakításában alapvetőnek tartja. Kétségtől ebből a kérdésből is nyilvánul a két gondolkodó világnézeti-filozófiai különbsége: míg Croce főként a társadalom viszonylag "nyugodt" fejlődési szakaszát tartja jelentős értéktermelőnek,

s a kultúra igazi letéteményeseinek a nagy értelmiségieket; addig Gramsci a forradalmi időszakot preferálja, amelyben a nagy néptömegek tudatosulása is végbemegy: a senso comune magasabb szintre emelése következik be. Így történhet meg, hogy Gramsci - bár láthatóan Crocéból indul ki- mégis eltér tőle a reneszánsz megítélésében: Machiavelli nyomán ő is azt keresi, szükséges volt-e az olasz egység elmaradása, és a modern korban ebből milyen következtetéseket lehet levonni.

1. Az olasz reneszánsz társadalmi ellentmondásairól.

Gramsci a Börtönfüzetekben szakítani kíván azzal a retorikus és eléggé sematikus tétellel, miszerint a reneszánsz a kapitalizmus "fényes" hajnala, a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszaka, amely "osódálatos" dolgokat hozott létre. Talán néha túlságosan is kemény kritikával illeti e kulturális tradíciót és azt igyekszik bizonyítani, hogy a reneszánsz nagy társadalmi ellentmondásokat takaró és elindító "alapját vesztett felépítmény". Az olasz társadalom ekkor már Gramsci szerint rég nem a saját alapján fejlődött: a comunéken belül megindult harcokkal egy gazdasági társadalmi recesszió következik be, az akkumulációs lavina megáll, megtorpan s a társadalomban a refeudalizáció tendenciája erősödik fel.⁵ Ennek az itt nem részletezendő körülménynek a hatására torpant meg Gramsci szerint az olasz társadalmi fejlődés, de - tehetnének hozzá - nemcsak az olasz, hanem más országok fejlődésé-
re is.

dése is. Ami az olasz helyzetben speciális Gramsci szerint, hogy ez a gazdasági-társadalmi visszaesés az állami élet megszervezésére igen kedvezőtlenül hatott. Az állam megmaradt un. "gazdasági-korporatív" szakaszban, amelyben a legfőbb feladat az alap homogén jellegének megteremtése. Mivel azonban ez a vállalkozás sikertelen maradt, az állam nem volt képes átlépni fejlődésének "politikai" szakaszába, azaz nem volt képes a "nemzeti értelmiséget" megteremteni, amely viszont lehetővé tette volna az egységes nemzettudat és ezzel együtt az egységes nemzeti állam létrehozását. A regresszív társadalmi alap tehát a felépítmény egy sajátos progresszióját határozta meg: a kozmopolita értelmiség kultúráját.

2. Az olasz értelmiség kozmopolita funkciója.

E jelenségekhez - Gramsci elemzése szerint - főként két tényező járult hozzá: először is, hogy a polgárság nem vált nemzetivé, csak községi, regionális polgárság maradt, másrészt pedig az egyház, a Pápai állam, amely megőrizte a középkori univerzalizmusát, a nemzetfölöttiségre ösztönözte híveit. A nemzetietlenség /anazionalità/ kihatott az egész állami életre, irodalomra, kultúrára. "Történelmileg - írja Gramsci - ez a nemzetközi funkció volt a nemzeti és állami gyengeség oka: a képességek fejlődése nem a nemzeti szükségleteknek megfelelően következett be, hanem a nemzetközieknek megfelelően, az értelmiség technikai specializálódásának folyamata ezért nemzeti

szempontból abnormális utakat követett." ⁶ Az értelmiség nem tudott azonosulni saját népével és így Itáliában negatív szerepet játszott. "A reneszánszot - írja - egy olyan történelmi folyamat kulturális kifejeződéseként értelmezhetjük, amely során Itáliában egy új, európai szintű értelmiségi osztály alakul ki, amely osztály két részre oszlik: az egyik Itáliában kozmopolita funkciót gyakorolt a Pápai állammal kapcsolódott egybe és reakciós jellegű volt; a másik külföldön politikai és vallási menekültekből formálódott ki és progresszív /kozmosopolita/ funkciót gyakorolt azokban az országokban, ahol letelepedett, vagy részt vett - mint technikai elem a hadseregben, a politikában, a mérnöki hivatalban - a modern államok megszervezésében." /Q. 1910./ Meg kell mondani, hogy itt Gramsci nem elsősorban a humán értelmiségről beszél, hanem az ún. technikai értelmiségről, amelynek szerepe lehet az állami egység megteremtésében. Az értelmiség negatív szerepét tehát így kell értelmezni nála, hiszen kiszélesíti e fogalmat: "Értelmiségin - írja - nemcsak az így általánosan elnevezett rétegeket kell érteni, hanem általában azt az egész társadalmi tömeget, amely tág értelemben szervező funkciót lát el, akár a termelés, akár a kultúra, akár politikai-adminisztratív területen." /Q. 37./

Gramsci szerint a nemzetiotlenséghez ezen túl még a továbbélő antik kulturális hagyomány is hozzájárult. "Igaz tehát - írja - hogy az olaszokban a római és közép-

kori univerzalitás hagyománya akadályozta a nemzeti /polgári/ erők kifejlődését, azaz a nemzeti erők csak a francia forradalom után váltak nemzeti erővé." /Q. 589./ S ezt a Divina Commedia és a Petrarca kommentátor Cristoforo Landino szavaival is alátámaszthatjuk: "È necessario esser latino, chi vuol essere buon toscano."

Az egyház szerepét Gramsci jelentősnek ítéli meg az olasz értelmiség kozmopolita funkciójának felorósításában: "Az egyház - írja - kétféle módon járult hozzá az olasz értelmiség elnemzetietlenedéséhez: pozitívan mint olyan egyetemes szervezet, amely személyzetet készít elő az egész katolikus világnak és negatívan, emigrálni kényszerítve azokat az értelmiségieket, akik nem akarták magukat alávetni az ellenreformáció rendjének." /Q. 809./

Ebből következik Gramsci kissé pesszimiztán hangzó - de történeti tényekkel alátámasztható - következtetése: miközben az olasz értelmiség megtermékenyítette az európai nemzeti kulturát, addig Itáliában nem volt szükség olasz, nemzeti értelmiségre, Machiavelli Fejedelme is utópia maradt, mert nem olasz, hanem európai igényeket fejezett ki.

3. Az olasz irodalom nem népi-nemzeti jellege.

Többek között az egységes nemzeti jellegű felépítmény megteremtésének elmulasztása következtében Itáliában nem volt sem vallási, sem népi Reformáció. Tudjuk, volt kísérlet az értelmiség elkülönülésével, kozmopolitizmusá-

val szembeni ellenállásra - gondoljunk csak a Savonarola-féle törekvésre, vagy az irodalomban Pulcira, Boiárdóra, Polizianóra, vagy Ruzzantére -, de ezek a polgári társadalom fejletlensége következtében végül is nem voltak döntő jelentőségűek.⁷ Így Itáliában hiányzik a reneszánszra általában jellemző - Klaniczay Tibor által felrajzolt - négy fázisból az igen jelentős harmadik: a Reformáció, a reneszánsz irodalomnak és művészetnek ekkor kellene kiteljesednie Itáliában.

Gramsci ezek után a népi-nemzeti elem meglétének vonatkozásában tekinti át az olasz irodalom néhány fejezetét és alkotóját. E tekintetben igen jelentősnek tartja Goldoni munkásságát. Goldoni komédiáiban ugyanis Gramsci szerint a nép a maga valóságában, szokásaiban, nyelvében hűen van ábrázolva. Nem ilyen pozitív a hagyományosan népiesnek elkönyvelt Manzoni, vagy a vorista Verga megítélése. Crocát nemzeti jelenségnek tartja, aki jelentős mértékben hozzájárult az olasz kultúra provincializmusának felszámolásához, de magatartásában Crocét is jellemez egyfajta kozmopolitizmus, s ezért egy helyen Crocét "reneszánsz embernek" nevezi Gramsci. /Q. 867./

4. Néhány következtetés.

Hangsúlyozni szeretnénk, hogy Gramsci a reneszánszról nem kíván átfogó képet adni: csak abból a szempontból vizsgálja az olasz irodalom, kultúra és társadalom történetét, hogy abban mennyire fedezhető fel a nemzeti, illet-

ve a népi elem. Croce nyomán ű is arra a következtetésre jut, hogy a kiemelkedő értelmiségiek /humán és technikai értelmiségiek/ alapvetően meghatározták a kor irodalmi, művészeti arculatát. Gramsci azonban Crocén túlmutatva negatívnak itéli ezek hozzájárulását az olasz egységesedés ügyéhez. Természetesen Gramsci tisztában volt vele, hogy az olasz értelmiség Petrarcától kezdve igyekezett felszítani a hazafias érzést, a patriotizmust. Gramsci problémája az, hogy történelmi és kultúrtörténeti elemzése során látja: ez a törekvés nem tudott hatékony erőként működni a történelemben. Számára a feladat nem a népre-nemzetre hivatkozó értelmiségi csoport kialakítására, hanem a nép-nemzettel azonosulni tudó, széles látókörű és bázisú értelmiségi osztály megteremtése, amely meghozná Olaszországnak, az állami egységen túl, az erkölcsi és szellemi egységet, s megvalósítaná a XX. században a népet és értelmiséget egy nemzetté kovácsoló "modern Reformációt". Az olasz események ismeretében úgy véljük: ez nem is anakronizmus.

J e g y z e t e k

- 1 A reneszánsz fogalmának értelmezésében mi Klaniczay Tibor felfogásából indulunk ki. Lásd: A reneszánsz korszakolása és értelmezése, in: Hagyományok ébresztése, Szépirodalmi, 1976. Bp.; és Reneszánsz, in: Helikon, 1978. 4. sz.
- 2 B. Croce: Storia dell'età barocca in Italia, Laterza, 1929. Bari, pp. 11-12. - Ebben a szellemben írja Klauson Arnold, hogy "... a zseni válik a reneszánsz eszményképé." in: A művészet és irodalom társadalomtörténete, Gondolat, I-II. köt. 1980. I. köt. p. 273.
- 3 B. Croce: Poesia popolare e poesia d'arte: studi sulla poesia italiana dal Tre al Cinquecento, Laterza, 1933. Bari .
- 4 B. Croce: Storia dell'età barocca in Italia, id.mű. pp. 12-14.
- 5 Az utóbbi időben erről részletesen írt: Altrichter Ferenc: Reneszánsz, reformáció, kartézianizmus című cikkében /Világosság, 1977. 8/9., 10., 12., sz.; Jánossy Ferenc: Az akkumulációs lavina megindulása című írásában, /Magvető, 1979. Bp./; valamint P.O. Kristeller: Szellemi áramlatok a reneszánszban, Magvető, Bp. 1979. és J. Le Goff: Az értelmiség a középkorban című írásában. /Magvető, Bp. 1979./
- 6 A. Gramsci: Quaderni del carcere, I-IV. köt. Edizione critica, curata da V. Gerratana, Einaudi, 1975. Torino, p.386. - A továbbiakban: Q.
- 7 E. Garin: L'umanesimo italiano, Laterza, 1973. Bari, pp. 226-228.